

Examining and Comparing the Face of the Prophets in the Ghazals of Biddle Dahlovi and Amir Khosrow Daholvi

Ahmad Rahimkhanli¹ | Abdollah Vacegh Abbasi² | Mohammad Amir Mashhadi³

1. Ph.D. student of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.
2. Corresponding author: Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Email: vacegh40@lihu.usb.ac.ir
3. Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran

Article history: Received 19 October 2023; Received in revised form 23 December 2023; Accepted 25 December 2023 Published 30 March 2025

Abstract

The Persian language poets got acquainted with the Quranic sciences through the teachings of Islam in their poems. One of the themes in Persian poetry, which we see its use, is the story of prophets and themes taken from the Qur'an and historical books, which have appeared in most of the poets'. Amir Khosrow and Biddle, two prominent and stylish poets, lived four centuries apart. The poetry of these two poets can be examined in different fields. One of the things that can be researched and compared is the reflection of the stories of the prophets in the sonnets of these two poets, which shows their information and use in relation to the hints and references of the Qur'an, the stories of the prophets and other religious and historical books in a romantic and mystical attitude. The present article intends to examine reflection of the prophets' face and Quranic references in the sonnets of them, by means of content analysis and with a library approach, while presenting the frequency and extent of use of the names of the prophets. In the form of a diagram, it shows the knowledge of the two poets regarding the themes and the way of expression, their taste.

Keywords: The story of the prophets, Divan Ghazal, Amir Khosrow Dahlovi, Biddle Dahlovi

1. Introduction

With the emergence of Islam and its spread, we are witnessing signs of the influence and influence of Islamic culture in the works of Persian language and literature. The story of the Qur'an is one of the sciences of the Qur'an, and perhaps the most interesting. Storytelling has been the most important tool of the scriptures for evangelism and warning (JAD Al-Moli, 1386: 26). "The Persian language is one of the major Islamic languages and benefits from the knowledge of the humanizing of the Qur'an" (Rashid Al-Mohsin, 1385: 9). Poets were introduced to the stories of the prophets through the Quran and other religious books" (pornamdarian, 7:1364). The Qur'an has been used as an inspirational source of Muslim literature and poetry, and each has benefited in some way from this source of knowledge and facts (Zarin KOB, 123:1385). The Qur'an has been used as an inspirational source of Muslim literature and poetry, and each has benefited in some way from this source of knowledge and facts (Zarin KOB, 123:1385).

Amir Khosrow" of the famous Persian poets and poets of India in the second half of the seventh century and the beginning of the eighth century "(Safa, 1385: 137), has" works full of the moral teachings of the Arabs " (Panahi, 1389: 53). Biddle was born in azimabad, Penta in 1054 and is one of the greatest late Persian poets after Amir khosrowdlawi and Jami (Safa, 1387: 468_467) and has a great hand in singing ghazals with distant thoughts and strange fantasies (mashaihi, 1397: 178) and creating great works.

Biddle dahlowi and Amir Khosrow dahlowi have been influenced by the Quran, religious books and narratives in their ghazals and have created creative meanings. Amir Khosrow and Biddle are two poets of style and lyrical style and are comparable in terms of the theme of ghazals in different contexts. One of these areas is the reflection of the image of the prophets, which shows the surroundings of two poets towards the Quran and religious sources.

Significant research has been done on the story of the prophets and the reflection of their events and personality and miracles in the works of poets; but in the study and comparison of the reflection of the story of the prophets, in the ghazals of biddle dahlovi and Amir Khosrow daholvi, except for the treatise conducted at the University of Sistan and Balochistan under the title "examination and comparison of the faces of the prophets in the works of biddel dahlovi and Amir Khosrow daholvi" and by the authors of the lines. No comparative research has been found. The following article is excerpted from the above article.

The research hypotheses are 1-there are significant and different references to the stories of the prophets in the ghazals of Biddle and Amir Khosrow. 2-Biddle and Amir Khosrow have used the tales and references related to the stories of the prophets in line with their thoughts. 3-the stories of the prophets in the ghazals of Biddle and Amir Khosrow, taken from the Quran, religious narratives, historical books and the result of deep information and insight. The research questions are 1-What is the extent to which the story and life of the prophets are used in the ghazals of Biddle and Amir Khosrow? 2-What are the similarities and differences in poetry in the expression of personality traits and events in the lives of prophets in the ghazals of two poets? 3-How is Biddle and Amir Khosrow's use and awareness of the story of the prophets?

1.1. Detailed Research Methodology

The descriptive-analytical research method, using library resources, has been studied and analyzed after studying and examining the ghazals of two poets.

2. Discussion

In his ghazals, Amir Khosrow refers to 13 prophets; in terms of its abundance of applications, it is Joseph (64 times), Khadr (43 times), Jesus (28 times), Solomon (27 times), Jacob (12 times), Adam (12 times), Abraham (6 times), David (3 times), Moses (3 times), Noah (3 times), Muhammad (3 times), Job (2 times) and Jonah (1 time). In his ghazals, Biddle dahlowi refers to 11 prophets and in terms of its abundance of applications, in order Khadr (44 ranks), Yusuf (36 ranks), Solomon (23 ranks), Jesus (23 ranks), Jacob (19 ranks), Adam (16 ranks), Moses (10 ranks), Muhammad (3 ranks), Abraham (2 ranks), Noah (1 Rank) and Elias it's one. A total of 14 prophets are mentioned in the ghazals of both poets.

In the case of Adam, Biddle pays attention to the issue of being created from flowers, the story of Satan and eating wheat, and Amir Khosrow mentions the prostration of Angels. Both poets have created themes inspired by heaven. Biddle and Amir Khosrow refer to Noah's storm; Amir Khosrow also mentions Noah's Ark. Biddle and Amir Khosrow have referred to the idolatry of Ibrahim and the fire of Nimrod and have used it to explain thought. Blindness, the expectation of Jacob and the smell of Joseph's shirt were used by two poets with different looks. The story of throwing Yusuf in the well, enduring prison, Zalika's love for him and slavery, is used in the ghazals of Biddle and Amir Khosrow with different attitudes. The demand for the meeting of God and the lack of honor of the meeting of God are mentioned by both poets; Biddle mentions the miracle of "yedbeida" and Amir Khosrow from the staff of Moses. Both poets have mentioned Khadr's guidance, the water of life and Khadr's relationship with Alexander. In Jesus 'case, the issue of" abstraction "and" Ascension "is mentioned in the ghazals of both poets.

The wealth of Solomon and his throne, as well as his ring and on the other hand the encounter with ants, are mentioned in the ghazals of both poets with different views and different themes. Amir Khosrow mentions the character of David, Yunus and job, and Biddle has no mention. Biddle paid attention to Elias ' character and Amir Khosrow did not mention it. The Prophet(peace and blessings of Allaah be upon him) said about Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) about his good deeds and guidance, and he spoke of the intercession, the intercession and the perfection of the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him).

3. Result

Amir Khosrow dahlowi and Biddle dahlowi are two lightweight poets with luxurious ghazals. Amir Khosrow's Ghazals are more romantic and often Biddle's Ghazals are erotic. The common themes of poetry in the ghazals of the two poets are the reference to the names and titles and stories of the prophets and the various literary uses and the creation of creative meanings of the aforementioned themes in expressing thoughts and feelings. In many cases, the two poets have sung common themes, referring to the names and titles of the prophets. Amir Khosrow has benefited more from "Yusuf" in terms of romantic themes, and Biddle has benefited more from "Khadr" in terms of romantic themes. In the ghazals of Amir Khosrow, Yusuf is the most used with 31% and in the ghazals of Biddle, Khadr with 44%. In the ghazals of Amir Khosrow, Muhammad, Yunus and job are the least used with 1% and in the ghazals of Biddle, Elias and Noah with 2%. Amir Khosrow made the most of Khadr in the construction of meanings after Yusuf, and Biddle made the most of Yusuf in the expression of mystical thoughts after Khadr. Solomon and Jesus and Jacob and Adam are used on average in the ghazals of both poets, but the type of use of them varies with the creation of mystical and romantic themes. Moses and Khalil are also referred to by two poets, and they have basically paid attention to common themes, but they differ in the construction of meanings in terms of mystical and romantic views. Amir Khosrow refers to the character of Jonah and job, and Biddle does not refer to these two prophets. In singing the poem, Biddle paid attention to the character of Elias, which is appropriate to the mystical atmosphere and the behavior of the way, but Amir Khosrow called Elias Al-tafati does not. Amir Khosrow also used David's vocals to sing love poems, but Biddle did not use David's name or story.

4. References

The Holy Quran

- Amir Khosrow, K. (2008). **Divan of Amir Khusrow Dehlavi** (with an introduction and supervision by Mohammad Roshan), 2nd Edition. Tehran: Negah.
- Ansari, Gh. (2006). **Fundamentals of Mysticism and Sufism**, 5th Edition. Tehran: Tahuri Publications.
- Asadi Tuyserkani, S. (2009). **Quranic Stories**. Tehran: Aqil.
- Bidel Dehlavi, A. (2008). **Ghazals of Bidel Dehlavi** (based on the corrected version by Khal Mohammad Khasta and Khalilullah Khalili), Vol. 1 & 2, 1st Edition. Tehran: Zavvar.
- Hawks, J. (1998). **The Dictionary of the Holy Bible**. Tehran: Tahuri.
- Hejazi, F. (1970). **The Role of Prophets and Human Civilization**, 2nd Edition. Tehran: Be'that.
- Ibn Babawayh (Shaykh Ṣadūq), M. (2009). **Ilal al-Sharāyi**, translated by Seyyed Ali Hosseini), Vol. 1, 1st Edition. Qom: Andisheh Molana.
- Jad al-Mawla, M.A. (2007). **Stories of the Quran or the History of the Prophets** (translated by Mostafa Zamani, edited by Mohammad Nowruzi), 10th Edition. Qom: Pezhvak Andisheh.
- Khaza'eli, M. (2007). **A'lam al-Qur'an**, 7th Edition. Tehran: Amir Kabir.
- Lahiji, Sh.M. (1958). **Mafatih al-I'jaz fi Sharh-e Golshan-e Raz**. Tehran: Mahmoudi Publications.
- Mahdavi, Y. (1996). **Stories of the Holy Quran** (derived from Tafsir-e Sur Abadi), 3rd Edition. Tehran: Kharazmi.
- Makarem Shirazi, N. (2008). **Tafsir-e Nemuneh**, Vol. 25, 36th Edition. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya.
- Mashaikhi, F. (2018). Special Combinations in Bidel Dehlavi's Ghazals, **Subcontinent Researches**, 10(35): 177-194.
- Meybodi, A. (1978). **Kashf al-Asrar wa 'Uddat al-Abrar** (edited by Ali Asghar Hekmat), Vol. 1 & 5. Tehran: University of Tehran.
- Neyshabouri, A. (2003). **Qisas al-Anbiya** (The Stories of the Prophets) (edited by Habib Yaghmaei), 3rd Edition. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Panahi, M. (2010). Sermon of Quds (The Mysticism of Amir Khusrow Dehlavi in Matla' al-Anwār), **Subcontinent Reseaches**, 2(3): 51-72.
- Pournamdarian, T. (1985). **The Stories of Prophets in Kulliyat-e Shams**. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research.
- Qorashi, S.A.A. (1992). **Qamus al-Qur'an**, Vol. 1 & 2, 6th Edition. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya.

- Rashed Mohasel, M. (2006). **Reflections of the Quran and Hadith in Persian Literature**. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Razi, N. (2007). **Mersad al-‘Ebad** (edited by Amin Riyahi), 12th Edition. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Safa, Z. (2006). **History of Persian Literature**, Vol. 2, 17th Edition. Tehran: Ferdows.
- Safa, Z. (2008). **History of Persian Literature**, Vol. 4, 6th Edition. Tehran: Ferdows.
- Sha‘rani, A. (1978 AD). **Nathr-e Tuba** (Encyclopedia of the Words of the Holy Quran), Vol. 1. Tehran: Islamiyah.
- Shamisa, S. (1996). **Dictionary of Allusions**, 5th Edition. Tehran: Ferdowsi.
- Shushtari, A. (1976). **Dictionary of Quranic Terms**, 3rd Edition. Tehran: Darya.
- Tabari, M. (2007). **Tarikh-e Bal‘ami** (translation by Abu Ali Bal‘ami, edited by Malek al-Sho‘ara Bahar and Mohammad Parvin Gonabadi), 1st Edition. Tehran: Hermes.
- Yahaghi, M.J. (2007). **Dictionary of Myths and Narratives in Persian Literature**, 1st Edition. Tehran: Farhang-e Mo‘aser.
- Yazdanparast, H. (2006). **Stories of the Prophets**, 5th Edition. Tehran: Ettelaat.
- Zarrinkoub, A. (2006). **From the Literary Past of Iran**, 3rd Edition. Tehran: Sokhan.

Cite this article: RahimKhanli, A., VaceghAbbasi, A., Mashhadi, M.A. (2025). Examining and Comparing the Face of the Prophets in the Ghazals of Biddle Dahlovi and Amir Khosrow Daholvi, *Journal of Subcontinent Researches*, 17(48), 65-86. DOI: [10.22111/jsr.2023.46983.2387](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.46983.2387)

بررسی و مقایسه سیمای پیامبران در غزلیات امیر خسرو دهلوی و بیدل دهلوی

احمد رحیم خانلی^۱ | عبدالله واثق عباسی^۲ | محمدامیر مشهدی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. ایمیل: vacegh40@lihu.usb.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

چکیده

شاعران فارسی زبان باتوجه به آموزه ها و تعالیم مقدس دین اسلام، با علوم قرآنی آشنا شده و مضامین وحیانی را در اشعار خود آورده اند. یکی از مضامین حائز اهمیت در شعر فارسی که به طور گسترده شاهد کاربرد آن هستیم، داستان پیامبران و مضامین برگرفته از قرآن و کتب تاریخی و دینی است که در آثار و اشعار شاعران نمود پیدا کرده است. امیرخسرو دهلوی و بیدل دهلوی، دو شاعر شاخص و صاحب سبک، در فاصله زمانی چهار قرن از همدیگر زیسته اند. شعر این دو شاعر از جهات مختلف قابل بررسی است. یکی از موارد قابل پژوهش و مقایسه، بازتاب داستان پیامبران در غزلیات این دو شاعر است که اشراف و بهره گیری آنان را نسبت به تلمیحات و اشارات قرآن و قصص انبیا و دیگر کتب دینی و تاریخی، در نگرش عاشقانه و عارفانه نشان می دهد. هدف این پژوهش آن است که بازتاب سیمای پیامبران و مضامین و اشارات وحیانی و قرآنی را در غزلیات امیرخسرو و بیدل، به شیوه تحلیل محتوا و با رویکرد کتابخانه ای مورد بررسی قرار دهد و ضمن ارائه بسامد و میزان کاربرد نام و القاب پیامبران در قالب نمودار، آگاهی دو شاعر نسبت به مضامین و نحوه بیان، ذوق و هنر آنان را نشان دهد.

واژه های کلیدی: داستان پیامبران، دیوان غزلیات، امیرخسرو دهلوی، بیدل دهلوی

۱- مقدمه

با پیدایش دین اسلام و گسترش آن، بروز نشانه های تأثیر و نفوذ فرهنگ اسلامی در آثار زبان و ادب فارسی، بارز است. «قصص قرآن، یکی از علوم قرآنی و شاید دلچسب ترین آن هاست. قصه و داستان گویی، مهم ترین وسیله و ابزار کتب آسمانی برای تبشیر و انذار بوده است» (جواد المولی، ۱۳۸۶: ۲۶). «زبان فارسی از زبان های عمده اسلامی و بهره مند از معارف انسان ساز قرآنی می باشد» (راشد محصل، ۱۳۸۵: ۹). معارف و حقایق قرآنی، تأثیر بسزایی بر شعر فارسی داشته است. «با تعمق در آثار ادبی می توان تأثیر دین را در اعتقاد و اندیشه مردم ریشه یابی کرد ... شاعران از طریق قرآن و دیگر کتاب های دینی، با داستان های پیامبران آشنا شده بودند» (پورنامداریان، ۱۳۶۴: ۷). قرآن «به عنوان یک منبع الهام بخش، مورد استفاده ادبا و شعرای مسلمان بوده و هر کدام به گونه ای از این سرچشمه معارف و حقایق سود برده اند» (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۱۲۳).

مطالعات شبه قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۶۵-۸۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

استاد: رحیم خانلی، احمد؛ واثق عباسی، عبدالله؛ مشهدی، محمدامیر. (۱۴۰۴). بررسی و مقایسه سیمای پیامبران در غزلیات امیرخسرو دهلوی و

بیدل دهلوی. مطالعات شبه قاره، ۱۷(۴۸)، ۸۶-۶۵.

DOI: [10.22111/jsr.2023.46983.2387](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.46983.2387)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© رحیم خانلی، احمد؛ واثق عباسی، عبدالله؛ مشهدی، محمدامیر.

امیرخسرو «از عارفان و شعرای نام‌آور پارسی‌گوی هندوستان در نیمه دوم قرن هفتم و آغاز قرن هشتم» (صفا، ۱۳۸۵: ۱۳۷)، «آثاری مشحون از آموزه‌های اخلاقی عارفانه» دارد (پناهی، ۱۳۸۹: ۵۳). بیدل «متولد در عظیم‌آباد پتنا به سال ۱۰۵۴ و از بزرگ‌ترین شاعران پارسی‌گوی متأخر بعد از امیرخسرو دهلوی و جامی» (صفا، ۱۳۸۷: ۴۶۷-۴۶۸) است و در سرودن «غزلیاتی با اندیشه‌های دور و تخیلات غریب» (مشایخی، ۱۳۹۷: ۱۷۸) و خلق آثار، دستی عظیم دارد. بیدل دهلوی و امیرخسرو دهلوی در غزلیات خود، از قرآن، کتب دینی و روایات تأثیر پذیرفته و به خلق معانی بدیع پرداخته‌اند.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

فرضیه‌های تحقیق

۱- در غزلیات بیدل و امیرخسرو، اشارات مربوط به داستان‌های پیامبران، به‌میزان قابل توجهی و با بسامد متفاوت وجود داشته است.

۲- بیدل و امیرخسرو، تلمیحات و اشارات مربوط به داستان‌های پیامبران را در راستای باورها و اندیشه‌های خود و با نگاه متفاوت به‌کار برده‌اند.

۳- داستان‌های پیامبران در غزلیات بیدل و امیرخسرو، برگرفته از قرآن، روایات دینی، کتب تاریخی و حاصل معلومات و بینش عمیق است.

سؤالات تحقیق

- ۱- بسامد و میزان کاربرد داستان و زندگی پیامبران در غزلیات بیدل و امیرخسرو به چه میزان است؟
- ۲- تشابهات و تفاوت‌های شعری در بیان ویژگی‌های شخصیتی و وقایع زندگی پیامبران، در غزلیات بیدل و امیرخسرو چگونه است؟
- ۳- نحوه بهره‌گیری و آگاهی بیدل و امیرخسرو از داستان پیامبران به چه شیوه است؟

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

درارتباط با داستان پیامبران و بازتاب حوادث و شخصیت و معجزات آن‌ها در آثار شاعران، پژوهش‌های قابل توجهی انجام شده است؛ اما درخصوص بررسی و مقایسه بازتاب داستان پیامبران در غزلیات بیدل دهلوی و امیرخسرو دهلوی، جز رساله‌ای که در دانشگاه سیستان و بلوچستان با عنوان «بررسی و مقایسه سیمای پیامبران در آثار بیدل دهلوی و امیرخسرو دهلوی» توسط نویسندگان سطور انجام شده، تحقیقی که بر مبنای مقایسه صورت گرفته باشد، یافت نشد. مقاله حاضر، مستخرج از رساله مزبور است.

۳-۱- روش تفصیلی تحقیق

روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی، با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، پس از مطالعه و بررسی دیوان دو شاعر، مورد مذاقه و تحلیل قرار گرفته است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

به دلیل کثرت تحقیقات انجام شده توسط پژوهشگران، به طور اختصار به چند مورد که در پیوند با این پژوهش است، اشاره می‌شود: «داستان پیامبران در کلیات شمس» به قلم پورنامداریان، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد با عنوان «تلمیحات و اشارات و اصطلاحات در دیوان امیرخسرو دهلوی» به تحقیق حیدری (۱۳۹۷)، مقاله «تأثیر روایات قرآنی داستان حضرت موسی^(ع) در غزلیات بیدل دهلوی» به تحقیق شعاعی (۱۳۹۹)، مقاله «چهره پیامبران و قصص قرآن در ادبیات فارسی» از انزابی‌نژاد (۱۳۵۵)،

«داستان پیامبران در دیوان اشعار فارسی فضولی» از طیبیان (۱۳۷۴). «سیمای پیامبران در شعر صائب تبریزی» از شریف‌پور و جعفرزاده (۱۳۸۷)، «بازتاب زیبایی‌شناختی سیمای پیامبران در قصاید خاقانی» از محسنی (۱۳۹۰).

۲- مقایسه سیمای پیامبران در غزلیات امیر خسرو دهلوی و بیدل دهلوی

۲-۱- حضرت آدم

در غزلیات امیر خسرو، ۱۲ بار و در غزلیات بیدل دهلوی، ۱۶ بار، نام آدم آمده است. «نام شریف آدم، ۲۵ بار در قرآن آمده و از او به عنوان نخستین پیامبر و نخستین انسان یاد شده است» (یزدان‌پرست، ۱۳۸۵: ۶). «به او اجازه داده شد که روی زمین حکم‌فرمایی کرده و نسل خود را پراکنده سازد» (هاکس، ۱۳۷۷: ۲۶).

۲-۱-۱- آدم و گل

خداوند در آغاز خلقت، آدم را از گل آفرید. بیدل، صرفاً خاک را عنصر تشکیل‌دهنده ماهیت آدم ندانسته و با نگاهی ذوقی بر این باور است که ساختار آدم، همراه با خونِ جگر بوده و به همین دلیل، بار عشق و درد و رنج را بر دوش می‌کشد:

کف خاکی که بر بادش توان داد به خون، گل کرده، آدم آفریدند
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۵۴۲)

۲-۱-۲- آدم و بهشت

مطابق با آیات و روایات، خداوند آدم و حوا را در بهشت سکونت داد و از خوردن میوه ممنوعه بر حذر داشت؛ اما شیطان آن‌ها را اغفال کرد تا خطا کنند و از بهشت رانده شوند. توصیف امیر خسرو از وضعیت آدم، پس از رانده شدن از بهشت اینگونه است:

آدم آشفته‌دل در انتظار _____ مانده تا پیغام رضوان کی رسد
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۳۷۳)

بیدل، ارزش انسان را بسیار رفیع دانسته و به کسی که طمع بهشت داشته، خرده می‌گیرد و یادآور می‌شود اگر بهشت جای امنی بود، آدم اعمالی را انجام نمی‌داد که از بهشت پایدار رانده شود:

ای فضول و هم عقبا! آدم از جنت چه دید؟ عبرت است آنجا که صاحب‌خانه مهمان می‌شود
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۵۲۹)

۲-۱-۳- آدم و فرشته

خداوند آدم را آفرید و مقرب درگاه خویش کرد و به فرشتگان دستور داد بر او سجده کنند. امیر خسرو با دیدن کمال و زیبایی محبوب خویش که از نسل آدم است، به ارزش آدم نسبت به فرشته پی می‌برد و احترام و سجده فرشته نسبت به آدم و فرزندان آدم را حاصل لیاقت و شایستگی وی می‌داند:

چون تویی از نسل آدم گشت پیدا، نیست عیب گر فرشته بوسه بر پای بنی‌آدم زند
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۳۳۷)

۲-۱-۴- آدم و شیطان

بیدل به پرهیز از حسد توصیه می‌کند و این نکته را یادآور می‌شود که حسادت و خباثت نتیجه‌ای نخواهد داشت، همانگونه که شیطان از فریب و حسادت، ثمری نچید و آدم عزیزتر و گرامی‌تر شد:

بپرهیز از حسد، تا فضل یزدانت قرین باشد که مرحوم است آدم، هر قدر شیطان لعین باشد
 بر بر بر (بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۵۳۷)

۲-۱-۵- آدم و گندم

پس از خلقت آدم، خداوند او را خلیفه خود قرار داد. شیطان، آدم را فریفته و باعث شد آدم میوه ممنوعه (گندم) تناول کند. از دیدگاه بیدل، گناه آدم به دلیل طمع و تحریک شیطان بود و از میوه ممنوعه خورد. آدمیان نیز در حرص بسیار مانند آدم هستند که طمع ورزید:

از تلاش رزق، خود را در وبال افکند خلق کرد گندم، جاده‌های لغزش آدم سپید
 (همان: ۵۷۰)

۲-۲- حضرت نوح

امیر خسرو دهلوی در غزلیات، ۳ بار به نام نوح اشاره کرده و بیدل دهلوی ۱ بار. «نوح، نخستین پیامبر اولوالعزم، نام او ۴۳ بار در قرآن آمده» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۲۵: ۹۹). «خدای تعالی نوح را پیغمبری بر همه اهل زمین داد» (طبری، ۱۳۸۶: ۱۸۰).

۲-۲-۱- نوح و طوفان

زمانی که حضرت نوح به پیامبری مبعوث شد، مردم عصر وی غرق در بت‌پرستی و خرافات بودند. فساد رفتاری و ایمان‌نداشتن به دعوت نوح، در نهایت منجر به آمدن طوفان شد:

عشق داند که زمین را ز چه شوید اشکم نوح داند که جهان را سبب طوفان چیست
 (امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۱۳۹)

بیدل، جهان و اسباب جهان را بی‌پایه و بی‌ارزش می‌داند و توصیه می‌کند که فریب زرق‌وبرق را نباید خورد. این روزگار، همچون طوفان نوح همه چیز را از بین خواهد برد:

زمانه موسم توفان نوح را مآند که غرقه است جهانی ز نام و ننگ در آب
 همه غضنفرِ وقتیم تا به جای خودیم و گرنه ماهی ساحل بود پلنگ در آب
 (بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۲۰۹)

۲-۲-۲- نوح و کشتی

نوح مطابق فرمان خدا برای رهایی از طوفان، کشتی ساخت. امیر خسرو در میدان مصیبت‌زای عشق، خود را بی‌اختیار دانسته است و مانند قوم طوفان‌زده دوران نوح که کشتیبانی و راهنمایی مسیر را به نوح سپردند، او نیز اختیار را به معشوق می‌سپارد:

یار محمل راند، در ویرانه هجران بمیر نوح کشتی برد، ما را غوطه در طوفان مخواه
 (امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۷۹۶)

۲-۳- حضرت ابراهیم

امیر خسرو ۶ بار و بیدل دهلوی ۲ بار به نام و شخصیت ابراهیم در غزلیات خویش اشاره کرده‌اند. «ابراهیم، پدر امت بسیار، نام مشهورترین پیغمبران که همه ملل، وی را حرمت می‌گذارند، خدای یگانه را او شناخت، پرستید و مردم را هدایت کرد» (شعرانی، ۱۳۹۸ ق: ۵). «نام مبارکش ۶۹ بار در قرآن مجید آمده است و دین مبین اسلام، همان دین ابراهیم است» (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴).

۲-۳-۱- خلیل و بت شکنی

حضرت ابراهیم را به دلیل شکستن بت‌ها، در آتش می‌اندازند. بیدل با اشاره به این داستان، تأکید دارد که نتیجه هر عملی، گریبان‌گیر خود آدمی است:

سنگ هم بی انتقامی نیست در میزان عدل بت شکستی، مستعد آتش نمرود باش
(بیدل، ۱۳۸۷، ۲: ۹۴۶)

در نگاه امیرخسرو، محبوب او بهترین و در زیبایی، کامل‌ترین است؛ از این‌رو شاعر او را بازارشکنِ بتان دانسته و همچنین سرخ‌روی و سرکش می‌پندارد:

بشکن بتان آزر از آن رو خلیل‌وار کان روی تو نه روی گلستان آتش است
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۱۶۸)

۲-۳-۲- خلیل و آتش

پس از شکسته شدن بت‌ها، نمرودیان آتشی برپا کردند تا او را در آتش بسوزانند. بیدل اعتقاد دارد که اگر از روز ازل، انسان تسلیم اراده خداوند می‌شد، مورد احترام و در امان بود. همچنان که ابراهیم در شرایط سخت، به خدا توکل کرد و آتش بر وی گلستان شد:

کاش انفعال هستی می‌داد سر به آبم در آتشم ز خاکی کز جهل نم نکردم
همواری آتشم را باغ خلیل می‌کرد محراب کبر گردید دوشی که خم نکردم
(بیدل، ۱۳۸۷، ۲: ۱۱۱۸)

امیرخسرو نیز با دیدگاه عاشقانه، در زمان حضور دلبران در دامن صحرا و با جلوه‌های گوناگون و رنگارنگ، تصویری از آتش نمرود را می‌بیند:

بتان آزی از بت‌کده برون جستند چو لاله‌زار به دشت آتش خلیل کشید
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۴۱۷)

۲-۴- حضرت یعقوب

در غزلیات امیرخسرو، ۱۲ بار و در غزلیات بیدل، ۱۹ بار به شخصیت یعقوب اشاره شده و «نام یعقوب ۱۶ مرتبه در قرآن آمده است ... پدر یهودیان و بسیاری از مسیحیان یهودی‌نژاد شمرده می‌شود» (یزدان‌پرست، ۱۳۸۵: ۲۷۶-۲۷۷).

۲-۴-۱- یعقوب و نابینایی

دوری یعقوب از یوسف و گریه در فراق فرزند، باعث سپیدی دیدگان و ازدست‌دادن بینایی‌اش شد. بیدل با توصیف حال یعقوب و شدت محبت و علاقه وی به یوسف، ناله یعقوب را در شهر کنعان، فراگیر و مایه زحمت دانسته است و کوری چشمان یعقوب را باعث غم‌انگیزی کنعان می‌داند:

همه‌جا دیده یعقوب غبارانگیز است یا رب! اقلیم محبت چه قدر کنعان داشت
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۳۸۲)

امیرخسرو نیز به فراق یعقوب از یوسف، نابینایی و دردمندی وی اشاره می‌کند:

ببین، ای یوسف جان، گریه ز آن دو چشم یعقوبی که غرق خون و خوناب است یک پیراهن از هردو
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۷۴۲)

۲-۴-۲- یعقوب و پیراهن یوسف

از مسائل مرتبط با نابینایی یعقوب، شغایافتن چشمان وی از لمس و بوی پیراهن یوسف است. امیرخسرو با نگاهی ذوقی، اشاره می‌کند خونین‌شدن پیراهن یوسف، ناشی از لمس چشم یعقوب و برخورد با او است:

دروغ است این که کرد آلوده از خون جامه یوسف که چون بر چشم یعقوب آمد آلوده شد از خونش
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۵۴۳)

بیدل در توصیه استمرار در راه عاشقی، کورشدن یعقوب را مطرح می‌کند که با طلب بسیار، خود را فنای عشق یوسف کرد. شاعر اذعان دارد پیراهن یوسف، شاهد عشق یعقوب است:

به عشق، عین طلب شو که دیده یعقوب سفید ناشده سهل است، پیرهن گوید
(بیدل، ۱۳۸۷: ۱: ۶۲۲)

۲-۴-۳- یعقوب و انتظار

خیانت و حسادت فرزندان یعقوب باعث جدایی وی از یوسف شد. او از غم هجران، دائماً چشم‌به‌راه یوسف بود. امیرخسرو با ذوق عاشقانه، درباره انتظار یعقوب گوید:

دیده یعقوب بر راه امید تا دگر یوسف به کنعان کی رسد
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۳۷۳)

بیدل برخلاف امیرخسرو، زمان دلدادگی و انتظار را تمام‌شده می‌داند؛ چنانکه چنین انتظاری در زمان زیستن او وجود ندارد. به عقیده وی، علاقه و عشق یعقوب به یوسف، بی‌ماند بوده و تکرارشدنی است:

سوخت پیش از ما در این محفل چراغ انتظار دیده یعقوب نیاب است در کنعان ما
(بیدل، ۱۳۸۷: ۱: ۱۴۵)

۲-۴-۴- یعقوب و کلبه احزان

فراق یعقوب از یوسف باعث انزوایی وی در کلبه احزان شد. یعقوب، کنج خلوت انتخاب کرد؛ اما همچنان امیداور به رسیدن خبری از یوسف بود. بیدل نیز در وصال و خبریافتن از محبوب، مانند یعقوب امیداور است:

بیا که منتظرانت چو دیده یعقوب فضای کلبه احزان گرفته‌اند نسیم
(همان، ۱۳۸۷: ۲: ۱۲۲۴)

۲-۵-۲- حضرت یوسف

امیرخسرو دهلوی ۶۴ بار و بیدل دهلوی ۳۶ بار نام یوسف را در غزلیات خویش به کار برده‌اند. «نام یوسف ۲۶ بار در قرآن مجید آمده» (خزائی، ۱۳۸۶: ۶۶۸). «یوسف پس از گذشت ۲۵۱ سال از میلاد ابراهیم خلیل، نیای بزرگوارش، دیده به جهان گشود و زندگانی سراسر ماجرایش، ۱۲۰ سال طول کشید» (حجازی، ۱۳۴۹: ۷۷).

۲-۵-۱- یوسف و زیبایی

نام یوسف با زیبایی گره خورده است. «در خبر است که نصف تمام زیبایی به او داده شده بود و نصف دیگر به بقیه مردم» (شمیسا، ۱۳۷۵: ۶۲۴). امیرخسرو در توصیف معشوق خود، او را هم‌طراز یوسف دانسته و شاه دلبران می‌داند:

یوسف عهد خودی تو، ای صنم با این جمال می‌رسد شاهی ترا بر دلبران، سلطان ما
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۴۳)

۲-۵-۲- یوسف و زندان

از وقایع دوران یوسف، زندانی شدن اوست. شاعر از این موضوع بهره برده و مضامین زیبایی خلق کرده است. در اندیشه عارفانه، دل، «محل تفصیل معانی و به معنی مخزن اسرار حق که همان قلب باشد» (لاهیجی، ۱۳۳۷: ۱۴۸) آمده و در بسیاری موارد، شاعر، «دل» را یوسف دانسته که در زندان زلف معشوق زندانی شده است:

روزها شد که دلم رفت و در آن زلف بماند یا رب! آن یوسف گم گشته به زندان چونست

(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۱۴۴)

بیدل، عشق را صاحب اختیار در امور می داند و از خود سلب اختیار می کند؛ نیک و بد را به عشق وا می گذارد و «دل» را مثل یوسف که بدون حق انتخابی در زندان گرفتار بود، می پندارد:

عشق مختار است بیدل، نیک و بد در کار نیست بی گناهی یوسف ما را به زندان می برد

(بیدل، ۱۳۸۷: ۱: ۷۵۸)

۲-۵-۳- یوسف و زلیخا

از نظر امیر خسرو، ارزیابی زیبایی یوسف، در نگاه زلیخا، امری باطل بوده و برای زلیخا که عاشق یوسف است، قیمت گذاری یوسف معنایی ندارد و به هر قیمت خریدار است:

ای که به بازار حُسن قیمتِ خوبان کنی پیش زلیخا مگوی «یوسفی آنجا به چند؟»

(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۳۷۹)

بیدل، پاکی و زیبایی یوسف را موجب بی قراری و شیفتگی زلیخا دانسته است:

عصمتِ حُسنِ یوسفی زد چاک پُردۀ طاقست زلیخا را

(بیدل، ۱۳۸۷: ۱: ۱۶۴)

۲-۵-۴- یوسف و چاه

یوسف با توطئه برادران به چاه افتاد. امیر خسرو با الهام از این واقعه، برای اثبات علاقه خود، معشوق را در «چاه دل» محبوس دانسته و گوشزد می کند که هر لحظه امکان خروج از زندان دل وجود ندارد:

بر خانه چه باشد دمی چون تو همچو یوسف به چاه منی امشب

(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۸۲)

بیدل نیز با الهام از ماجرای به چاه انداختن یوسف، از کساد بازار دنیا و بی ارزشی آن گلایه کرده و انتظار خود را به قیامت پیوند زده است و امیدی به سامان یافتن آن ندارد:

گر به این رنگ است بیدل، رونق بازار دهر تا قیامت یوسف ما بر نمی آید ز چاه

(بیدل، ۱۳۸۷: ۲: ۱۳۷۱)

۲-۵-۵- یوسف و بردگی

پس از نقشه شوم برادران یوسف که موجب بردگی و فروخته شدن او شد، امیر خسرو اذعان دارد همچنان که کاروانیان، یوسف را به بهای ناچیزی فروختند («و شروه بثمانِ بخش... عجب نه آن است که برادران، یوسف را به بهایی اندک فروختند...» (میبیدی، ۱۳۵۷، ج ۵: ۴۲))، وی نیز اگر جان و جهان را برای به دست آوردن یار بدهد، بهای ناچیزی است:

یوسف به هفده قلب اگر ارزان بود اندر نظر گر جان دهم عالم به سر، از وی بسی ارزان تری

(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۸۲۲) ن

ننن

بیدل باتکیه‌بر این ماجرا، اذعان دارد که یوسف، ارزش‌گذاری نسبت به خود را نمی‌پسندد و از بردگی کراهت دارد؛ اما ممانعت وی هیچ تأثیری ندارد:

نمی‌سازد متاع هوش با یوسف، خریداران ز مدم افسون خودداری نگاه جلوه سودا را
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۵۶)

۲-۶-۲- حضرت موسی

امیرخسرو ۳ بار و بیدل دهلوی، ۱۰ بار نام موسی را در غزلیات خویش آورده‌اند. «نام موسی ۱۳۰ بار در قرآن مجید مذکور است» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۶۱۷). «موسی صاحب شریعت و فاتح و منجی ملت یهود است که بین قرون ۱۵-۱۳ پیش از میلاد ظهور کرده است» (همان: ۶۱۶).

۲-۶-۱- موسی و عصا

یکی از معجزات حضرت موسی، اژدهاشدن عصا است. امیرخسرو بی‌اعتنایی به عصا و نشانه‌های معجزه‌آسای موسی را دلیل بر کوری و بی‌درکی فرعون می‌داند:

فرعون چو دید دست موسی کور است که از عصا نترسد
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۲۹۳)

۲-۶-۲- موسی و طلب دیدار خداوند

حضرت موسی «در بین همه پیامبران، تنها کسی است که پروردگار بی واسطه و حضور جبریل با او به گفت‌وگو پرداخت» (نیشابوری، ۱۳۸۲: ۲۳۵). امیرخسرو اذعان دارد موسی طالب دیدار حق بود و نهایت همت را داشت؛ عاشق نیز باید طالب روی معشوق باشد و وصل را طلب کند:

می‌رود جان به سر کوی تو دیدار طلب موسی، آری، طلبد وصل که بر طور شود
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۳۴۸)

بیدل نیز درخصوص موسی و اینکه وی مشتاق و طالب دیدار خداوند بوده است، می‌گوید:

شعله بودم من و می‌سوخت نفس شمع مسیح من قدح می‌زدنم و مست طلب بود کلیم
(بیدل، ۱۳۸۷، ۲: ۱۲۱۱)

۲-۶-۳- موسی و عدم تشرف دیدار خداوند

موسی به تقاضای قوم خود، از خداوند درخواست دیدار کرد و از سوی حق با پاسخ «لن ترانی» (هرگز مرا نخواهی دید) مواجه شد. امیرخسرو باتکیه بر این واقعه و اصطلاحات «لن ترانی»، «طور» و «کلیم»، بیان می‌دارد که هستی و تعلقات، مانع دیدار حق است:

طور هستی را حجاب دیده بینا مساز تا جواب لن ترانی نشنوی همچون کلیم
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۶۰۷)

بیدل بر این باور است که پاسخ منفی خداوند به موسی مبنی بر عدم رؤیت، باعث ترغیب بیشتر موسی شده است و همین امر نیز درخصوص «سالک» برای «طلب» و شوق، صدق می‌کند:

منع در سعی طلب، ترغیب سالک می‌شود «لن ترانی» داشت درس همت موسای من
(بیدل، ۱۳۸۷، ۲: ۱۲۸۳)

۲-۶-۴- موسی و ید بیضا

«ید بیضا» از معجزات موسی است. بیدل چندین بار در غزلیات به ید بیضا اشاره می‌کند. او خاک در میخانه را معجزه‌آفرین دانسته است؛ چنانکه وارد هر قدحی بشود، ید بیضایی نمایان می‌شود:

به خاک میکده، اعجاز کرده‌اند خمیر ز دست هرکه قدح گل کند ید بیضاست
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۴۴۲)

۲-۷-۲- حضرت خضر

نام خضر ۴۳ بار در غزلیات امیرخسرو و ۴۴ مرتبه در غزلیات بیدل آمده است. در قرآن به‌طور صریح نامی از خضر ذکر نشده و «او از پیامبران مرسل بود که خداوند او را به‌سوی قومش فرستاد. وی آنان را به یکتاپرستی و اقرار به پیامبران و فرستادگان و کتاب‌های آسمانی دعوت می‌نمود ... نام اصلی آن حضرت، بالیا است» (ابن بابویه، ۱۳۸۸، ۱: ۹۷-۹۶).

۲-۷-۱- خضر و آب حیات

«آب حیات، درون ظلمت جای دارد و خضر که پیر طریقت و زنده‌جاوید است، سالک را به آن راه می‌نماید» (یاحقی، ۱۳۸۶: ۳۳۳). امیرخسرو، آب خضر را در لب نوشین یار می‌بیند:

گر ندیدی سبزه‌ای بر آب خضر گِرد آن شکر بین رسته نبات
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۲۶۷)

بیدل، سخن خود را آب حیاتی می‌داند که از ضمیر وی می‌جوشد. دوست و دشمن حتی اگر خضر باشد، از سخن وی در امان نیست:

بیدل، ز کلکم می‌چکد آب حیات نیک و بد خضر است اگر کس، می‌خورد امروز دشنام مرا
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۱۴۰)

۲-۷-۲- خضر و راهنما

«در عرفان، خضر، پیر و مرشد طریقت تلقی می‌شود» (انصاری، ۱۳۸۵: ۳۷). امیرخسرو، خضر را راهنما دانسته و «کشف و کرامات» را نمی‌پذیرد و توصیه به پیروی از مریدی آگاه می‌کند:

چند مرادت ز فقر، کشف و کرامات چند چون حضرت آشناست، چشمه حیوان طلب
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۸۷)

بیدل اشاره می‌کند که طریقت، بسیار دشوار بوده و مسئولیت خضر بسیار مهم است. شاید شاعر، خود را آگاه به طریقت دانسته؛ اما در عمل، به ناتوانی خود اقرار کرده و در برابر خضر (مراد) ناتوان است:

دعوی خضر طریقت بودندم آواره کرد اندکی گر کم شود این راه، کم گم می‌کنم
(بیدل، ۱۳۸۷، ۲: ۱۱۰۹)

۲-۷-۳- خضر و اسکندر

امیرخسرو، دست‌یافتن خضر به چشمه حیات را ناشی از فیض الهی می‌داند؛ به همین دلیل خضر از آب حیات فیض برده و اسکندر با همه تلاش، ناکام و بی‌بهره مانده است:

به راه عشق کانجا صد سکندر جان دهد تشنه زهی بخت خضر کز چشمه حیوان بیاساید
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۲۴۱)

بیدل، بهره‌مندی خضر از آب حیات را ناشی از تقدیر و لطف الهی دانسته و بر این باور است که تقدیر الهی باعث پیشی گرفتن او از اسکندر شده تا به چشمه حیات برسد:

جام قسمت بر تلاش جست‌وجو موقوف نیست از نصیب خضر جز حسرت به اسکندر چه حظ
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۹۶۷)

۲-۸- حضرت عیسی

امیر خسرو در غزلیات، ۲۸ بار به داستان عیسی اشاره کرده که ۱۴ بار «عیسی» و ۱۴ بار «مسیح» آمده است. بیدل در غزلیات ۲۳ بار به نام مسیح اشاره کرده است. «در قرآن نام عیسی ۲۵ مرتبه و مسیح ۱۱ مرتبه یاد شده است» (یزدان‌پرست، ۱۳۸۵: ۸۲۹). «عیسی در زمان هروдіس در بیت‌الحم یهودیه از مریم باکره متولد شد» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۴۶۷).

۲-۸-۱- مسیح و معراج

از خصوصیات عیسی، معراج به آسمان چهارم (جایگاه خورشید) است. نوع نگاه دو شاعر به مسئله معراج، متفاوت است. از دید امیر خسرو، حتی خورشید که با عیسی همنشینی دارد، در زیبایی به یار او نمی‌رسد:

نیر اعظم که لاف از قرب عیسی می‌زند ذره‌ای از پرتو رخسار مه‌سیمای توست
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۱۲۱)

بیدل با نگاه عرفانی در بیان اندیشه‌های خود اذعان می‌دارد در راستای معراج (وصال حق) می‌بایست طلب کرد و همت داشت؛ چون عاشق بعد از «طلب» به «قرب» می‌رسد:

به پستی‌های آهنگ طلب خفته است معراجی نفس گر واگذارد تا مسیحا می‌برد ما را
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۴۸)

۲-۸-۲- مسیح و شفای کور مادرزاد

از معجزات عیسی، شفای نابینایان مادرزاد است. امیر خسرو بیان می‌کند انسان جاهل از راهنمایی پیر روشن‌ضمیر، پندی نگرفته و در گمراهی سیر می‌کند؛ همچنان که دجال کور با اینکه شرایط به‌دست‌آوردن بینایی و بهره‌مندی از عیسی (پیر معنوی) را داشته، اما در کوری سیر کرده است:

خام‌تر گردد ز پند معنوی دانای خام کورتر گردد ز باد عیسوی دجال کور
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۴۹۲)

۲-۸-۳- مسیح و جان‌بخشی

زنده‌کردن مردگان، از دیگر معجزات عیسی است. امیر خسرو در غزلیات، یار شیرین لب خوش‌سخن را همچون مسیحا دانسته که دم گرم و مسیحایی او، جان‌بخش است:

مپسند که در پیش لب‌ت مرده بمانم تا زیسته از پیش مسیحا نتوان رفت
(همان: ۸۹)

بیدل باتکیه بر جان‌بخشی مسیحا، در سرودن اشعار و خلق معانی در مقام تفاخر می‌گوید:

بیدل! احیای معانی به خموشی کردم نفس سوخته اعجاز مسیحای دل است
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۳۹۱)

۲-۸-۴- مسیح و تجرد

نگرش بیدل به مسئله تجرد عیسی، درخور توجه است. او خصوصیت تجرد مسیح را نمی‌پذیرد و رهایی از جهان هستی و آزادی از بند تعلقات را ادعایی بی‌هوده می‌پندارد:

تا نفس هست از این دامگه آزادی نیست تهمتی بود تجرد که مسیحا برداشت
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۴۴۶)

از دیدگاه بیدل، مسیح هم نتوانسته است از این جهان دل برکند و سوزن بهانه‌ای شد تا وارستگی او از تعلقات، زیر سؤال برود:

لاف آزادی است بیدل تهمت وارستگان شوخی نام تجرد بر مسیحا سوزن است
(همان: ۳۶۰)

۲-۹-۲- حضرت سلیمان

نام سلیمان ۲۷ بار در غزلیات امیر خسرو و ۲۳ بار در غزلیات بیدل آمده و «سلیمان، پسر حضرت داود» (شوشتری، ۱۳۵۵: ۲۸۵)، «از انبیاء معروف بنی اسرائیل، نام مبارکش ۱۷ بار در قرآن آمده است» (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۰۶). «در کتاب مقدس، سمت نبوت ندارد و فقط پادشاه است» (شوشتری، ۱۳۵۵: ۳۸۹). «اکثراً در سلامتی و صلح بود» (هاکس، ۱۳۷۷: ۴۸۶).

۲-۹-۱- سلیمان و مور

داستان رویارویی سلیمان با مورچه در قرآن آمده است. امیر خسرو در غزلیات بر این باور است که او (عاشق) دارای ارزش و منزلت بوده، اما در برابر لب شیرین یار، وجود او ارزشی نداشته و مانند این است که مورچه‌ای در برابر مُلک سلیمان قرار گیرد:

بر آن لبی که شکر با حلاوتش شور است هزار ملک سلیمان بهای یک مور است
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۱۸۱)

بیدل نیز به این امر توجه داشته و ممدوح را همچون سلیمان و خود را در برابر او، همچون مورچه‌ای دانسته است:

در جناب حضرت شاه سلیمان بارگاه ناتوان موری خیال عرضی اندیشیده است
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۲۹۴)

۲-۹-۲- سلیمان و مکنت

سلیمان، پیامبری دارای فرمانروایی و دارایی بسیار بود. امیر خسرو یار را همچون سلیمان، دارای شکوه و شوکت دانسته و همه موجودات اعم از جن و پری را تحت فرمانش می‌داند:

مردم به جان چاکر تو را، دیو و پری لشکر تو را نی خوبی است این مر تو را، ملک سلیمان نیست این
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۶۹۴)

بیدل نیز تأکید می‌کند اگر حتی به اندازه چشم مورچه‌ای، قناعت و خویشتن‌داری پیشه کنیم، از جست‌وجوی ظواهر ثروت، حتی اگر مُلک سلیمان باشد، بی‌نیاز خواهیم شد:

چشم موری اگر کنت کنج قناعت بخشند همچو بیدل هوس ملک سلیمان نکنی
(بیدل، ۱۳۸۷، ۲: ۱۴۴۳)

۲-۹-۳- سلیمان و انگشتی

از ملزومات حکومت سلیمان، انگشتی بوده و «هرگه سلیمان آن را در انگشت کردی، به لباس حشمت و هیبت پوشیده گشتی» (مهدوی، ۱۳۷۵: ۳۶۹). امیرخسرو با نگاه عاشقانه از یارِ غنچه‌دهان که بدون هیچ انگشتی، مانند سلیمان است، در شگفت است:

بی دهانی و مُلک خوبی را چون سلیمان شدی که خاتم نیست
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۱۸۸)

بیدل با نگرش عارفانه در شناخت و ارزیابی، خود را مانند انگشت سلیمان ارزشمند دانسته است؛ درحالی‌که در ترازوی عدل الهی، عیار واقعی شخصیت او بسیار کم‌ارزش‌تر است:

خاتم مُلک سلیمانم، ولی تمیز حق کم‌بہاتر از نگین کنده می‌گیرد مرا
(بیدل، ۱۳۸۷: ۱، ۱۱۷)

۲-۹-۴- سلیمان و تخت

ازجمله نمادهای مرتبط با سلیمان، تخت است. «تخت سلیمان از زر ناب ساخته شده بود و در پیشگاه آن دو شیر و بر فراز آن دو کرکس تعبیه کرده بودند» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۳۹۳). امیرخسرو در وصف حال ممدوح، او را چون سلیمان بر تخت نشسته، می‌بیند و می‌سراید:

ای چون پری در دلبری، در حُسن خود گشته بری خواهی سلیمان بنگری، بر تخت سلطان را ببین
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۶۹۶)

بیدل، قدرت انسان را نسبت به جهان هستی، ضعیف می‌داند. او هوس بزرگی و زرق و برق دنیا را امری بیهوده شمرده و برخلاف جست‌وجوی بهترین‌ها، به مقصود نرسیده است:

دارد دماغ تخت سلیمان غبار ما بی پا و سر به روی هوا هم نشسته‌ایم
(بیدل، ۱۳۸۷: ۲، ۱۱۰۲)

۲-۱۰-۱- حضرت ایوب

امیرخسرو در غزلیات خود، ۲ بار به شخصیت ایوب اشاره کرده و بیدل نام ایوب را به‌کار نبرده است. «ایوب از انبیای مشهور، نام مبارکش ۴ بار در قرآن آمده» (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۴۶) و «نمونه کاملی از یک بنده مؤمن و شاکر و صابر خداست» (جادمولی، ۱۳۸۶: ۳۷۹).

۲-۱۰-۱-۱- ایوب و رنج بی‌شمار

نام ایوب، با رنج و محنت، امتحان و ابتلا همراه است. شاعر خود را دردمند و رنجور دانسته است و مانند ایوب و یعقوب، دردمند و رنج‌کش می‌داند:

چه جای محنت ایوب و اندوه دل یعقوب بلا اینست و بیماری و تنهایی که من دارم
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۵۶۲)

۲-۱۰-۲- ایوب و مبتلاشدن به کرم

از درد و رنج‌های بی‌شماری که ایوب تحمل کرد، ابتلا به بیماری و مبتلاشدن به کرم است. امیرخسرو خود را عاشقی صبور می‌داند و هرگونه جفایی را از رقیبان تحمل می‌کند:

گشاد برای تو خسرو جفای مدعیان که بهر دوست، ز کرمان جفا کشد ایوب
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۸۴)

۲-۱۱- حضرت الیاس

نام الیاس ۱ بار در غزلیات بیدل آمده و در غزلیات امیرخسرو به کار نرفته است. «قرآن مجید فقط ۲ بار از الیاس نام برده» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۲۰۴) و «الیاس از فرزندان هارون و از شریعت موسی است» (نیشابوری، ۱۳۸۲: ۳۳۹).

۲-۱۱-۱ الیاس و خضر

«در قصه آمده است خضر و الیاس تا روز قیامت نمیرند که هردو آب زندگانی خورده‌اند» (نیشابوری، ۱۳۸۲: ۳۳۸) و «خضر به دریاها موکل است و الیاس به بیابان‌ها موکل است» (طبری، ۱۳۸۶: ۴۴۲). بیدل به بلندطبعی مجنون که بدون راهنما سر به بیابان نهاده و هرچند راه را گم کرده است، کمکی از خضر و الیاس نمی‌جوید، رشک می‌برد:

مرا بر بی‌نیازی‌های مجنون رشک می‌آید که گم کرده است راه و نیست یاد از خضر و الیاسش
(بیدل، ۱۳۸۷: ۲، ۹۴۵)

۲-۱۲- حضرت یونس

امیرخسرو در غزلیات ۱ بار به شخصیت یونس و با عنوان «ذوالنون» اشاره کرده؛ اما بیدل از وی نامی نبرده است. «در قرآن مجید نام یونس ۴ بار مذکور است» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۶۸۷). «یونس یکی از پیامبران بنی‌اسرائیل بود» (اسدی تویسرکانی، ۱۳۸۸: ۲۳) و «بر مردم نینوا مبعوث شد» (یزدانپرست، ۱۳۸۵: ۷۶۷).

۲-۱۲-۱ یونس و رفتن به شکم ماهی

شاعر در غزلی که ابیات آن، با بازی حروف همراه است، به وصف طبیعت و ترسیم شب عید و ماه می‌پردازد که این ماه، همچون حرف «نون» یا «ع» بوده و با خامه خالق جهان، بر صفحه هستی نگارگری شده است و ستارگان در اطراف این ماه به شکل «نون»، مانند «نقطه» هستند. این کامل شدن ماه که در اضمحلال است و تصویر آن محو می‌شود، نجات یونس از شکم ماهی و عمر دوباره او را به ذهن تداعی می‌کند:

برآمد ماه عید از اوج گردون طرب چون ماه نو شد هر دم افزون
بر اوج آسمان نونی ست یا عین؟ که بیرون آمده ست از کلک بی چون
به گردش چیست چندین نقطه ز انجم؟ اگر یک نقطه باشد بر سر نون
بین اندر رکوع آن پاره نور هلاکش گوی خواهی خواه ذوالنون
(امیرخسرو، ۱۳۸۷: ۶۸۳)

۲-۱۳- حضرت داود

امیرخسرو ۳ بار نام داود را در غزلیات آورده و در هر سه مورد به آواز خوش و نغمه داودی اشاره کرده است. بیدل نام داود را به کار نبرده است. «نام داود ۱۶ بار در قرآن مجید مذکور است» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۳۰۲). «حضرت داود تقریباً در سال ۱۰۳۳ پیش از میلاد در بیت‌الرحم متولد گردیده و مدت نبوت یا سلطنت او چهل سال بوده است» (همان: ۳۱۱).

۲-۱۳-۱ داود و آواز خوش

از خصوصیات داود، آواز خوش است. امیرخسرو در پنداری شاعرانه، در پس از مرگ خود، به جوشش نغمه داودی از مزارش اشاره می‌کند:

بعد من اگر گوش نهی بر سر خاکم
از خاک همه نغمه داود برآید
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۲۵۷)

۲-۱۴-۱- حضرت محمد(ص)

در غزلیات امیر خسرو، ۲ بار و در غزلیات بیدل، ۳ بار به شخصیت پیامبر(ص) اشاره شده است. «محمد خاتم النبیین و صاحب شریعت مقدس اسلام، نام مبارکش ۴ بار در قرآن مذکور است.» (خزائلی، ۱۳۸۶: ۵۵۷).

۲-۱۴-۱- محمد و نیکوکاری

امیر خسرو در غزلی، به ستایش خاتم انبیا پرداخته و به دنبال گوهر عشق و معرفت است. او مخاطب را تشویق به جست‌وجوی حق می‌کند. او از مادیات و تعلقات روی گردان بوده و مستانه باده معرفت، جام منقبت می‌زند:

مست شو، ای هوشیار، لیک نه زین باده خور
از قدح مصطفی باده احسان طلب
(امیر خسرو، ۱۳۸۷: ۸۷)

۲-۱۴-۲- محمد و راهنما

حضرت محمد، راهنمای بشر و رهبر مسلمانان است. امیر خسرو در پریشان‌حالی روزگار، به حضرت محمد توسل می‌جوید و او را راهنمای خود می‌داند و بنابراین از مهالک باکی ندارد:

آن را که چو مصطفی دلیل است
در قافلـه از بـلا نترسـد
(همان: ۲۹۳)

۲-۱۴-۳- محمد و شفاعت

از مقام‌های رسول اکرم(ص)، مقام شفاعت در روز قیامت است. بیدل به پیامبر و ائمه ادای احترام می‌کند و امید به شفاعت خاتم انبیا دارد. او پیرو دین اسلام بوده و انس با شخصیت امام علی(ع) دارد. بیدل امید دارد با برگزیدگان خدا و مردان حق محشور شود:

دو روزی فرصت آموزد درود مصطفی ما را
که پیش از مرگ در دنیا بیامزد خدا ما را
اگر امروز دل با خاک راه مرتضی جوشد
کند محشور فردا فضل حق با اصفیا ما را
(بیدل، ۱۳۸۷: ۱۰۷)

۲-۱۴-۴- محمد و معراج

معراج از معجزات پیامبر اکرم و در قرآن به آن اشاره شده است. «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى» (سوره اسراء، ۱). بیدل درباره معراج پیغمبر اظهار بی‌اطلاعی و عجز می‌کند و معراج نبوی را فراتر از ذهن و تفکر و بیان دانسته است:

عرض معراج حقیقت از من بیدل مپرس
قطره دریا گشت، پیغمبر نمی‌دانم چه شد
(همان: ۶۲۶)

۲-۱۴-۵- محمد و انسان کامل

حضرت محمد، برترین مخلوق و دلیل خلقت آفرینش و «ثمره شجره کاینات بود که لو لاک لما خلقت الافلاک، مبدأ موجودات هم او آمد» (رازی، ۱۳۸۶: ۳۷). بیدل ظهور عشق را از آغاز خلقت می‌داند که از آدم به ما رسیده است. شاعر جز

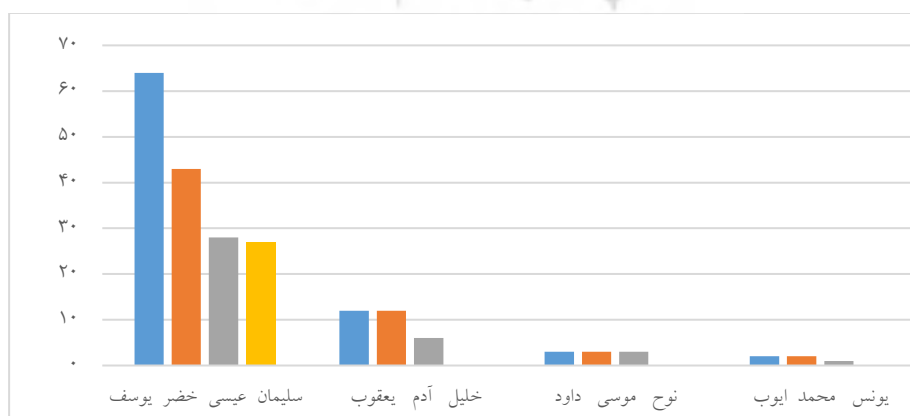
خاکساری و تسلیم به درگاه خداوند، راهی نمی‌یابد. او نشان داغ عشق و آفرینش جهان را به برکت وجود ذی‌جود حضرت ختمی مرتبت می‌داند:

تا وادی غبار نفس طی نمی‌شود نتوان به مقصد دل بی مدعا رسید
بر غفلت انفعال و به آگاهی انبساط بر هرکه هرچه می‌رسد، از مصطفی رسید
(بیدل، ۱۳۸۷، ۱: ۷۳۲)

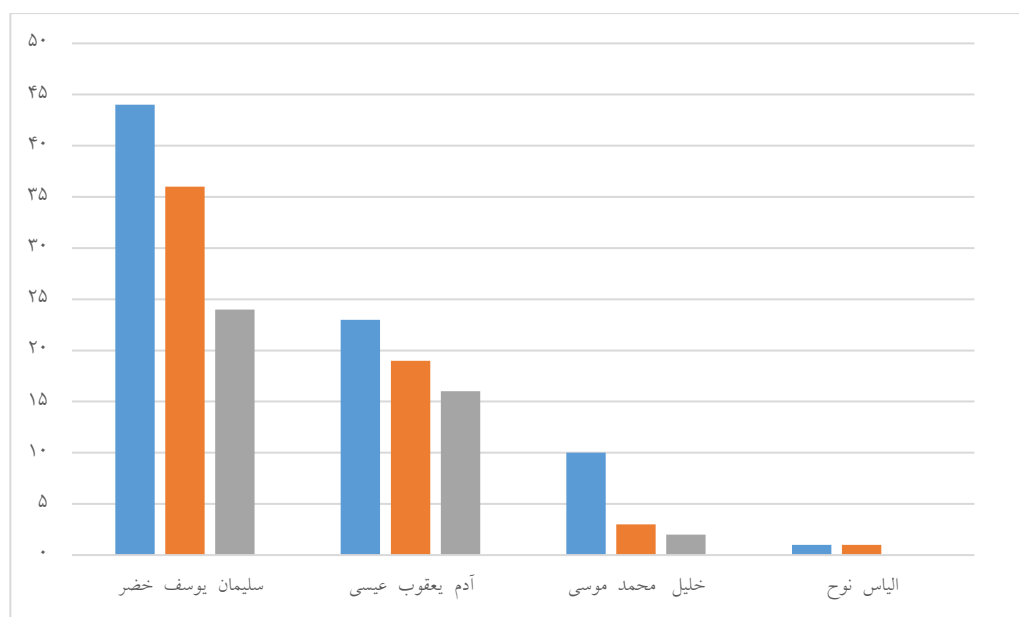
برای آگاهی بیشتر در مقایسه سیمای پیامبران در غزلیات دو شاعر و مراتب تکرار، به استناد جدول و نمودار ستونی در زیر پرداخته می‌شود.

جدول ۱- مراتب تکرار شخصیت پیامبران در غزلیات بیدل دهلوی و امیرخسرو دهلوی

ردیف	نام پیامبر	مراتب تکرار در غزلیات امیرخسرو	مراتب تکرار در غزلیات بیدل
۱	آدم	۱۲	۱۶
۲	نوح	۳	۱
۳	ابراهیم	۶	۲
۴	یعقوب	۱۲	۱۹
۵	یوسف	۶۴	۳۶
۶	خضر	۴۳	۴۴
۷	موسی	۳	۱۰
۸	سلیمان	۲۷	۲۳
۹	عیسی	۲۸	۲۳
۱۰	محمد	۳	۳
۱۱	ایوب	۲	-
۱۲	داود	۳	-
۱۳	یونس	۱	-
۱۴	الیاس	-	۱

شکل ۱- بسامد کاربرد نام و القاب پیامبران در غزلیات امیرخسرو

شکل ۲- بسامد کاربرد نام و القاب پیامبران در غزلیات بیدل دهلوی

۳- نتیجه‌گیری

امیرخسرو دهلوی و بیدل دهلوی دو شاعر صاحب‌سبک و دارای غزلیات فاخر هستند. غزل‌های امیرخسرو بیشتر عاشقانه و اغلب غزل‌های بیدل عارفانه است. از مضامین مشترک شعری در غزلیات دو شاعر، اشاره به نام و القاب و داستان پیامبران و بهره‌های گوناگون ادبی و خلق معانی بدیع از مضامین مزبور در بیان اندیشه‌ها و احساسات است. در بسیاری از موارد، دو شاعر، با اشاره به نام و القاب پیامبران، مضامین مشترک سروده‌اند. امیرخسرو در راستای مضامین عاشقانه بیشتر از یوسف بهره برده و بیدل در جهت مضامین عارفانه بیشتر از خضر بهره برده است. با توجه به آمارهای به‌دست آمده، به‌لحاظ درصدبندی، در غزلیات امیرخسرو، یوسف با ۳۱ درصد و در غزلیات بیدل، خضر با ۴۴ درصد بیشترین کاربرد را دارند. در غزلیات امیرخسرو، حضرت محمد و یونس و ایوب با ۱ درصد و در غزلیات بیدل، الیاس و نوح با ۲ درصد کمترین کاربرد را دارند. امیرخسرو بعد از یوسف، بیشترین بهره را از خضر در ساخت معانی برده و بیدل بعد از خضر، بیشترین بهره را از یوسف در بیان اندیشه‌های عرفانی داشته است. سلیمان و عیسی و یعقوب و آدم به‌طور متوسطی در غزلیات هر دو شاعر به‌کار رفته؛ اما نوع بهره از آن‌ها در خصوص خلق مضامین عارفانه و عاشقانه متفاوت است. به نام موسی و خلیل نیز توسط دو شاعر اشاره شده است و اصولاً به مضامین مشترکی توجه داشته‌اند؛ اما در ساخت معانی، به‌لحاظ نگاه عارفانه و عاشقانه متفاوت هستند. امیرخسرو به شخصیت یونس و ایوب اشاره کرده و بیدل به این دو پیامبر اشاره‌ای ندارد. بیدل در سرودن شعر عارفانه به شخصیت الیاس که متناسب با فضای عرفانی و سیر و سلوک طریقت است، توجه داشته؛ اما امیرخسرو به نام الیاس التفاتی ندارد. همچنین امیرخسرو از خوش‌آوازی داود، در سرودن شعر عاشقانه استفاده کرده؛ اما بیدل از نام و داستان داود بهره نگرفته است.

۴- منابع

قرآن کریم.

ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی. (۱۳۸۸). **علل الشرایع**، ترجمه سید علی حسینی، جلد ۱، چاپ اول، قم: اندیشه مولانا.

اسدی تویسرکانی، سهراب. (۱۳۸۸). **قصه‌های قرآنی**، تهران: عقیل.

امیرخسرو، خسرو بن محمود. (۱۳۸۷). **دیوان امیرخسرو دهلوی**، با مقدمه و اشراف محمد روشن، چاپ دوم، تهران: نگاه.

انصاری، قاسم. (۱۳۸۵). **مبانی عرفان و تصوف**، چاپ پنجم، تهران: انتشارات طهوری.

بیدل دهلوی، عبدالقادر بن عبدالخالق. (۱۳۸۷). **غزلیات بیدل دهلوی**، براساس نسخه مصحح خال محمد خسته و خلیل‌الله خلیلی، جلد ۱ و ۲، چاپ اول، تهران: زوار.

پناهی، مهین. (۱۳۸۹). خطبه قدس (عرفان امیرخسرو دهلوی در مطلع الانوار)، **مطالعات شبه‌قاره**، ۲(۳): ۷۲-۵۱.

پورنامداریان، تقی. (۱۳۶۴). **داستان پیامبران در کلیات شمس**، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

جاده‌المولی، محمد احمد. (۱۳۸۶). **قصه‌های قرآن یا تاریخ انبیا**، ترجمه مصطفی زمانی، چاپ دهم، قم: پژوهش‌های اندیشه.

حجازی، فخرالدین. (۱۳۴۹). **نقش پیامبران و تمدن انسان**، چاپ دوم، تهران: بعثت.

خزائی، محمد. (۱۳۸۶). **اعلام قرآن**، چاپ هفتم، تهران: امیرکبیر.

رازی، نجم‌الدین. (۱۳۸۶). **مرصاد العباد**، به اهتمام امین ریاحی، چاپ دوازدهم، تهران: علمی و فرهنگی.

راشد محصل، محمد. (۱۳۸۵). **پرتوهایی از قرآن و حدیث در ادب فارسی**، مشهد: آستان قدس رضوی.

زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۵). **از گذشته ادبی ایران**، چاپ سوم، تهران: سخن.

شعرانی، ابوالحسن. (۱۳۹۸ق). **نثر طوبی (دایرةالمعارف لغات قرآن مجید)**، جلد ۱، تهران: اسلامیه.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۵). **فرهنگ تلمیحات**، چاپ پنجم، تهران: فردوسی.

شوشتری، عباس. (۱۳۵۵). **فرهنگ لغات قرآن**، چاپ سوم، تهران: دریا.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۵). **تاریخ ادبیات ایران**، جلد ۲، چاپ هفدهم، تهران: فردوس.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۷). **تاریخ ادبیات ایران**، جلد ۴، چاپ ششم، تهران: فردوس.

طبری، محمدبن جریر. (۱۳۸۶). **تاریخ بلعمی**، ترجمه ابوعلی بلعمی، به تصحیح ملک‌الشعراى بهار و محمد پروین گنابادی، چاپ اول، تهران: هرمس.

قرشى، سید علی‌اکبر. (۱۳۷۱). **قاموس قرآن**، جلد ۱ و ۲، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

لاهیجی، شیخ محمد. (۱۳۳۷). **مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز**، تهران: انتشارات محمودی.

مشایخی، فاطمه. (۱۳۹۷). **ترکیبات خاص در غزلیات بیدل دهلوی**، مطالعات شبه‌قاره، ۱۰(۳۵): ۱۹۴-۱۷۷.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۷). **تفسیر نمونه**، جلد ۲۵، چاپ سی و ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مهدوی، یحیی. (۱۳۷۵). **قصص قرآن مجید**، برگرفته از تفسیر سور آبادی، چاپ سوم، تهران: خوارزمی.

میبیدی، ابوالفضل. (۱۳۵۷). **کشف الاسرار و عده الابرار**، به اهتمام علی‌اصغر حکمت، ج ۵ و ۱، تهران: دانشگاه تهران.

نیشابوری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۸۲). *قصص الانبیا (داستان پیامبران)*، به اهتمام حبیب یغمایی، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.

هاکس، جیمز. (۱۳۷۷). *قاموس کتاب مقدس*، تهران: طهوری.

یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادب فارسی*، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر.

یزدان‌پرست، حمید. (۱۳۸۵). *داستان پیامبران*، چاپ پنجم، تهران: اطلاعات.

